Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 91 (15311) ◆ 1994 чылдың июнь 17, пятница ◆ Ат салган шагы 21.45 ⇕ Садар өртээ 60 рубль.

ИЮНЬ 20—«Шынны» чагыдып алырының сөөлгү хүнү. Арткан хуусаада солунну чагыдып алырынче далажыңар!

Чагыдылганың чартык чылда өртээ 9.600 рубль, үш айда — 4.800 рубль.

«ТЫВА ЧЕРГЕ ЧЫЛЫЫ-БИЛЕ УТКУП, ХҮЛЭЭП АЛГАНЫ ДЭЭШ УЛУУ-БИЛЕ ЧЕТТИРДИМ!» —

деп, Россия Федерациязының Президентизи Б. Н. ЕЛЬЦИН чугаалаан

Россия Федерациязының Президентизи Борис Николаевич Ельцин Тывага келгеш, албанның аян-чоруунуң ийиги ажыл хүнүн Чагытайдан эгелээн. Эртенгиниң 9 шак ажа дүжүп чорда, Президентиниң вертоледу каас-чараш бойдус чурумалдыг Чагытай хөлдүң кыдыынга хонупкан. Республиканың хүндүлүг аалчызын Таңды кожуунунуң удуртукчулары, малчыннары, тараажылары чылыы-биле уткуп алганнар. Ең-не баштай тыва черниң чайгаар үнген айыраң-каас боодал чечектерин бичин чаштар Борис Николаевичиниң чанынче маңнап чеде бергеш, хүндүлүг аалчызынга сунганнар.

Оон улаштыр орус улустуң ырларын Таңды кожуунунуң бот-тывынгыр артистери ырлап, танцылай бээрге, Борис Николаевич болгаш ону үдеп чоруур Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак, Дээди Хуралдың Даргазы К. А. Бичелдей олар артистерниң чанынга чедип келгеш, хол часкап, хей-аът кииргеннер.

Ырактан-на көөрге айыраң ак өглерниң уунче олар улаштыр чорупканнар. Бирле дугаарында ортузунда өгже Б. Н. Ельцинни чалаан. Ооң ээлери Дуржулга станциязынга 30 ажыг чылдарда мал малдап келген 12 уругларның иези маадыр ие Ольга Николаевна биле Кызыл-оол Серен-оолович Оюннар хүндүлүг аалчызын дөрже чалап, тыва чоннуң чаңчылын ёзугаар чем-ажын салала бергеннер. Россияның Президентизи ол малчыннар-биле шайлап ора, оларның кадыг-берге ажыл-ижин сонуургап, национал чемнерниң дээжизин улуг сонуургал-биле чиген. Б. Н. Ельцин чылдың дөрт эргилдезинин үезинде каш катап одар солун көжүп чоруур малчыннарның чымыштыг ажыл-ижиниң төлевириниң кудузун демдеглеп, бо талазы-биле тодаргай хемчеглерни алырын ол чугаалаан.

Ужуражылга соонда малчыннар хүндүлүг аалчызынга тыва национал хепти белекке берип, хей чон көрүп турда, ону Б. Н. Ельцинге кедиргеннер. Ол тыва тонну, бөрттү кедип алгаш, баглаашта аттың мөңгүн чүген-чуларын, эзерин сонуургап көргеш, аттаныр дээш дап бээрге, ооң дузалакчылары соксадып каан.

Чагытай хөлдүң кыдыынга болган ол уттундурбас солун ужуражылга үезинде «Саян» ансамбльдиң артистери солун программалыг концертин хүндүлүг аалчыларынга бараалгатканнар. Оон бичии дыштанылга соонда, Россия Федерациязының Президентизи вертолет-биле Кызылга ужуп келгеш, туттунуп турар алгы-кеш фабриказынга барып, ооң байдалы-биле таныжып, алызында барып республикага улуг ужур-дузалыг болур ол бүдүрүлгениң тудуунун удуртулгазы, ажылчыннар, тудугжулар-биле ужуражкан.

1987 чылда-ла туттунуп эгелээн ол фабрика чылдала 270 мун хой кежин, өскедаа алгы-кешти болбаазырадып, тон дааараарынга алызында белен продукция кылдыр белеткеп үндүрер. Янзы-бүрү чылдагааннар-биле тудуушкунунуң ниити дөзевилел төлевири 1991 чылдың өртектери-биле 32 миллион 680 мун рубль турган тудугнуң өртек-үнези ам талыйып барган. Алдан ажыг хуузу шингээттинип алдынган деп санадып турар ол тудугну ажыглалга кииреринге чедир ам 14 миллиард 300 миллион рубль керек. Акша үнезинин кудулап, бүгү-ле тудуг материалдарының, өске-даа чарыгдалдарның өртек-үнезинин өскени ол хире бооп турар-дыр.

Россияның Президентизи ол бүгүнү аажок эки угаап-билип турарын айтып, ол үндүрүп бээрин тудугжуларга, республиканың удуртулгазынга ол бүзүреткен.

Тудугдан чоруп тура, Б. Н. Ельцин фабриканың «Хүндүлүг аалчылар дептеринге»: «Аажок эки фабрика туттунуп турар-дыр. Эр хейлер! Акшаны бээр бис», деп бижимелди кылган. Президент-биле кады келген Россияның Чазааның Даргазының бирги оралакчылары А. Х. Заверюха, А. Н. Шохин олар база аная ат салганнар.

Фабриканың тудугжулары боттарының ээлчээнде деткимче, дуза-ла турар болза, тудугну өй-шаанда доозуп, ажыглалга киирерин аазаанар.

Б. Н. Ельцин оон чоруткаш, Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейин улуг сонуургал-биле көрген. Ооң соонда Тыва Республиканың Чазааның удуртукчулары-биле ужуражып, албанның аян-чоруунуң чамдык түннелдерин чылганнарның мурнунга чугаалаан.

Россия Федерациязының Президентизи бодунуң ажылчын аян-чоруунуң планын ёзугаар дүүн кежээ Кызылдан Новосибирск хоорайже ужуп чорупкан.

Владимир ЧАДАМБА.

ЧУРУКТАРДА: ужуражылгалар үезинде (үстүнде), Б. Н. Ельцин Чагытайга тыва өгге киргеш, оон үнүп олурары (ортузунда).

Россия Федерациязының Президентизи белекке бергени тыва национал хевин кедип алгаш, мөңгүн чүген-чуларлыг, тыва эзерлиг аътты сонуургап турары (адааңда).

Авторнуң фотолары.

Чагырга даргазынга сөс

ҮЕНИҢ НЕГЕЛДЕЗИН ЁЗУГААР

Барыын-Хемчик кожуунуң Эрги-Барлык сумузу девискээр, чурттакчы чон талазы-биле кожуунда улуг суму ол. Мында 503 өрегеде 2370 чурттакчы чон бар. Амгы рынок экономиказының берге үезинде мынча хей чонну эки, амыр-менди, чаагай чурттазын дээш сагыш салбас болза хоржок. Ынчангаш суму чагыргазы «Хемчик» кооперативтер каттыжыышкыны-биле кады ажыл-агыйны эде тургузар, чоннуң амыдырал-чурттал-газын экижидер сорулганы салып, демниг ажылдап эгелээн.

Бо чылын ажыл-агыйның малчыннары кышты берге эрттирген, хей баш мал өлүп хораан, чаш мал төлүн чедир албаан. Моңу ханы өөренип көргеш, мооң мурнунда турган хойжу кооперативтиң ийи бригадазының малын өске кооперативтерге үлээн. Чүге дээрге хойжу кооператив бодун боду хандыртынып шыдавас, четчир мал чемин чедир белеткеп албас, машинатехникага бергедей бээр турган. Чамдык тускай эртемниглер, хойжулар малды хуужудар, чонга үлеп бээр деп-даа турган. Эвээш баш санныг малды хуужударга болбас деп шиитпирни үндүргеш, ам малды ажылагыйда бар алды кооперативке үлээн. Чижээлээрге, «Күзел», МТМ кооперативинге 1626 баш хойну, «Эрээн» сарлык кооперативинге 1306, «Дүжүт» деп тараа өстүрер кооперативке 1390 хойну берген. Өске кооперативтерге база мынчаар үлээн. Ынчангаш бо кооперативтер алган кодан хоюн, ооң малчыннарын бүгү талазы-биле харыылаар. Бо ажылды чаа организастап, мынчаар кылган, ооң түннели кандыг-болурун келир чылын көөр апаар.

«Хемчикте» 2600 ажыг сарлык бар. Ооң чамдыызын дөрт кооперативке база үлеп берген. Ам кооперативтер боду малдыг апарганы ол. Кооператив бүрүзүнде тараа, сиген тарыыр шөлдү быжыглап берген. Олар быжыглаан черинде ам тараа, мал чеми культураларының чаштырылгазын дооскан. Мал-маганны, черни мынчаар таарыштыр тургусканын бодап көөрге, черле чөптүг, шын шиитпирлээн хевирлиг бис. Кооперативтерде сумунуң чүгле ажыл кылып шыдаар кижилериннен аңгыда, ында пенсионерлер база кирип турар.

Эрги-Барлык суму девискээринде 10 арат (тараачын) ажыл-агыйлыглар бар. Олар шуптузу чер ажылынче ажыл-агыйын углаан. Эрткен чылын араттар эки ажылдаан. Арат ажыл-агыйлыг, механизатор Мартан-оол Саая 90 гектар шөлүнден 40 тонна тарааны, Амыр Кара-Сал 93 гектардан 57 тонна тарааны, 90 тонна сигенни, Анатолий Монгуш 40 гектардан 12 тонна тарааны, 50 тонна сигенни кезип белеткээш, ажыл-агыйга садып-саарганнар. Олардан аңгы 19 хууда ажылдыг кижилер 26,5 га черге боттарынга тарааны тарып, ажаап алганнар. Мынчаар хуузунда тараа тараан Аркаа Хомушку 1,2 тонна, Марина Саая 4 тонна, Болат Хомушку 3 тонна тарааны ажаап алганнар. Үстүнде араттар, хууда чон бо чылын база тарааны тарып алганнар.

Суму чагыргазы чонну боттарынга тараа, картофель тарып, олуртур, ногаа ажылы кылыр талазы-биле эвилелдеп, оларга боттуг дузаны чедирип турар. Ам суму девискээринде 476 өг-бүле боттарының бажыңнарының чанында картофельди, ногаа аймаан тарып, өстүрүп турар, а 76 өг-бүле чимистиг янзы-бүрү ыяштарны тарып олуртканнар. Чурттакчы чон өскээртен картофель үрезини диленмейн, боттарынга курлавырлап алыры чаңчыл болган. Ажыл-агыйда картофель тарып, өстүрер кооператив бо чылын 60 га шөлге картофельди олуртткан. Кооператив чыл бүрүде картофельдиң бедик дүжүдүн ап, чонга өске организацияларга садып-саарып турар.

Сөөлгү чылдарда суурда чурттакчы чоннуң малмаганы көскүзү-биле өзүп турар апарган. Ам суурда 392 өреге малды тудуп турар. Олар 5950 баш шээр, 1823 бода малды азырап, өстүрүп турарлар. Шээр малды суурнуң чурттакчылары ээлчежип кадарып турар. Бода малды ийи кезекке үскен. Суурнуң алдыы талазында ол малды тускай кадарчылар кадарып турар. Чоннуң сагбас бода малын үскеш, үш кодан кылгаш, суму чагыргазы 6 кадарчы-биле керээ чаргаш, тайгаже семиртип үндүрүпкен.

Суурда ийи пекарня хлебти быжырып турар, ооң бирээзи хову-шөлдерде ажылдап турар кижилерге хлебти быжырып турар. Эрткен чылдан эгелеп дээрбени кылгаш, ажыглап эгелээн. Артыкшылдыг тараазын чон аная дээрбелээш, далганын ап турар. Кожуунда чаңгыс бо суурда столовая доктаамал ажылдап турар. Үш садыг бар.

Суму чагыргазы чоннуң социал камгалалынче улуг кичээнгейни углаан. Маадыр иелер, бирги бөлүктүң инвалидтери, өскүстер чунарбажынга халас чунар, а ийиги бөлүктүң инвалидтери, күш-ажылдың хоочуннары чартык өртээн төлээр. Пособие, дузаламчы акшаны аргалыг болза чогуур үезинде бээрин кызыдып турар. Херээжен чон, аныктар-биле ажыл чорудар тускай кижилерни база тып, бо ажылды катап диргизип эгелээн бис.

Эрги-Барлыкта суму чагыргазы, ында кооперативтер каттыжыышкыны ажыл-агыйны мынчаар эде тургузуп, чаа чогаадыкчы үүлдерни дилеп эгелээн. Бо бүгүнүң түннели эки болур дээрзи чугаажок деп бодаар мен. Мынчаар ажылдап, бодун боду азыранып амыдырап-чурттавас болза, хоржок апарган, үе бистен ынчаар негеп келген.

Владимир ИРГИТ,
Эрги-Барлык суму чагыргазының даргазы.

Арат ажыл-агыйларында

ДИДИМ КИЖИЛЕР-ДИР

Чеди-Хөл кожууннуң чер комитеди арат ажыл-агыйлыгларга ниитизи-биле 6669 га черни үр хуусаада база салгал дамчып ажыглаар кылдыр үлеп берген. Тарылга шөлү — 2192 га, мал-маган тудар араттарга 4077 га одар шөлүн быжыглаан болгаш, 194 га черни сиген кезип алыры-биле оларга тус-тузунда үлээн.

Арат ажыл-агыйы кылып чорудары-биле алдан аратты кожуунда бүрүткээн. Олар колдуунда мал, чер ажылдыг.

Кожууннуң чер ажыглалының талазы-биле комитединиң даргазының оралакчызы Наталья Анатольевна Ооржак-биле араттарның ажыл-чорудулгазынга хамаарыштыр чугаа чоруткан бис. Арат ажыл-агыйлыглар тургустунуп келген үезинден бээр база-ла бергелерге, моондактарга таваржып турар дээрзин ол чугаалады. Арат ажыл-агыйы тургузуп алыр дээн күзелдиг кижилерни деткип, оларга эргежок чугула документилер-биле дузалап, черни оларга тускайлап, өйлеп быжыглап турар. Чер ажылы-биле холбашкан чамдык араттар машина-техника чок бооп турар, садып алыр дээрге, аная өртектериң улуу база айтыыг бооп турар. Чер ажылын чогумчалыг шиңгээдип алыр дээр болза, күчүлүг техника чокта нарын, бүтпес деп чүве билдингир. Шак ындыг чылдагаандан-на боор, эрткен чылын араттарга быжыглаан тарылга шөлүнүң 400 га чери ажыглаттынмаан дээрзин оралакчы дарга чугаалап олурду. Бо чылын ындыг байдалды тургуспас сорулгалыг ажылдаан.

Кожууннуң араттары эрткен чылын мал продуктуларын, болгаш тарааны өстүрүп, белеткээш, садып-сайгарганнар. Ынчалзажок дужааган тараазы, мал продукциязы дээш төлевир акша араттарның агар санынче акша-көпеек чогуур үезинде кирбейн турары хомуданчыг. Араттарның ажыл-ижин шуудадып база оларның тура-соруктуг ажылдаар хөөнүн деткиринби-биле кожуун төвүнге МТС-ти (машина-трактор станциязын) тургузары негеттинип келген.

Кожууннуң чер комитединге арат ажыл-агыйы тудар күзелдиг кижилериниң кээп турарын аңаа чораашы, эскердим. Ынчангаш бар аргаларны ажыглап, эки эгелээшкиннерни деткириг күзенчиг, олар — чонну аъш-чем-биле хандырарынга үлүүн киириштирер сагыштыг ажыл-херекчи дидим кижилер-дир.

Михаил ОНДАР.

ШАЛЫПКЫН ДООСКАН

Сүт-Хөлде «Кызыл-Тайга» совхозтуң шээр, сарлык болгаш чылгы малы Үстүү-Ишкиниң девискээринде хаара туттунган. А инек малы шынаада. Эрткен кышты ажыл-агыйның мал-маганы хүрменди ашкан. Малчыннар ам чазагларже көжүп кирип келгилээн.

Бо чылын 1200 ажыг өшкү, 50 сарлык, 25 бе төрүүр. Амгы үеде өшкү оолдаашкыны кидин түлүктеп эгелээн. Барык чартыындан хей кезии оолдапкан. Чамдык чаа төрүттүнген анайлар ижин аарыындан элээн каш өлүгүлээн. Малчыннар эм чогунга чарбыттынмайн, боттары кара эмнерни ажыглап, малдың чаш төлүнүң өлүп хораар чоруун сөөлгү үеде кызырып турар.

Малдың чаш төлүн мандыдып өстуренге сакманчыларның киирип турар үлүг-хуузу аажок улуг. Ындыларга Яков биле Алдын-кыс Ондарлар хамааржыр. Оларның аная мергежээни-даа кончуг, арга-дуржулгазы-даа байлак. Ол ышкаш пенсионер ава Тамара Кертик-ооловна Ондарның сакманчы күш-ажылы макталдыг, эш-өөрүнге хүндүткелдиг бооп турар.

Малчыннарның хей кезии чазагларже көжериниң бетинде кыштаның чамдык үүрмек септелгезин кылгылаан. Ол ышкаш мал кажааларының көржеңин коптаргылаан. Келир кышка одалгага ажыглаары-биле курга-дып чыгган. Ол-даа болза кышкы үеде быжырымчалыг курлавыр-дыр. Малдың чаш төлүнүң адаанга урар өдекти бөлүп, өл-чаъс дүшпес черде шыгжаан.

Ажыл-агый өшкү кыргылдазын он хонук иштинде кончуг шалыпкын дооскан совхозта зоотехник Орлан Монгуш өөрүп демдегледи. Суурда албан черлери, организациялар кыргылда үезинде шефтээшкиннерни демниг чорудуп, үлүүн киирген, совхоз дирекциязы оларны хачылар, техника-биле хандырган. Шефчилерге малчыннар өөрүп четтиргенин илередип турарлар.

Суурнуң кезек мөге-шыырак дээн аныяк оолдары Александр Монгуш, Артемий Ондар, Оскал-оол Монгуш дээш, оон-даа өскелер бир звено болуп алгаш, үш коданның өшкүзүн кыргышканнар. Оон ыңай пенсионер ава Зинаида Ондар хүнде бежен чедир өшкүнү кыргып, кыргыкчыларның мурнуку одуруунда чоруп турган. Ниитизи-биле ажыл-агыйның 18 өшкү коданындан 4 тонна хире «чымчак алдын» үезинде чидириг чок ажаап алдынган. Ылаңгыя серге кадарчызы Геннадий Ондар биле Хүлер-оол Ондарның коданындан «Дүжүт» арбын болган.

Түлүш КАРЫМА.

САЛДЫНМАЙН БАРГЫЛААР МЕН

Сөөлгү чылдарда парлаттынып турар солуннарның саны көвүдээн. Оларның саны арбын-даа болза, номчукчуларның сонуургалы аңгы-аңгы болган ужурунда кижи бүрүзү бодунуң шилип алганы ынак солуннуг болуру чугаажок.

Мен бодум хуумда чыл санында «Шын» солунну чагыдып алгаш, ону номчуп, ылаңгыя «Үениң өннери» деп неделя санында үнүп турар арындан салдынмайн баргылаар мен.

Чүү-даа чүвеге өртектериң талыгыр өзүп турарын билир бис. «Шыннын» чагыдар өртээ база улгаткан чорду. Ынчалза-даа тыва парлалганың хоочуну «Шынны» үш айлап үзүктеп тургаш, чагыдып алыр аргалыг болдум.

Николай ОНДАР.

САМДАРААН КӨВҮРҮГ

Эрзин кожуунну республика төвү-биле харылзаштырып турар Эрзин хемниң көвүрүү бар. Ол көвүрүглеп чүгле Кызыл-биле эвес, а кожууннуң коллективтиг ажыл-агыйлар-биле транспорт харылзаазы ооң-биле эртип турары чонга билдингир. Ол харылзаа үстүр болза, кожууннуң амыдырал-чурттал-га айтырыглары шиитпирлеттинери бергедээр.

Ол көвүрүг Кызылдың орук-септелге-тудуг участогунга хамааржып турар. Ооң септелгезин кылбаанындан элээн каш чылдар эрткен. Көвүрүгнүң кырында кадап каан манзалары элээш, сыйлып, чарлып, хоорлугулап калгылаан. Аргыштырылганың чаңгыс көвүрүү ол чүве болганда, чолаачылар арга-чадаарда-ла корга-корга олап эртерлер-дир. Ооң оргалары көстүп келген, кырында манзалар кадаан кадаглары кожайгылап көстүп чыдар.

Чолаачылар ол көвүрүгнүң оргалары сына бээр ирги бе, дугуйларымны кадаглар деже идиптер ирги бе деп коргуп тургаш, чалбарып эртип турар. Ол дугайында чолаачыларның хомудалдары хей.

Бо көвүрүгну харыылап турар тускай участоктуң начальнигинде А. С. Дамдын ажылдап турар. Ооң эргезинде машина, тракторлар болгаш ажылчын күжү четчир хире.

Мурнунда чылдарда ол участок Тес-Хемниң Самагалдайның салбыры турган. Ам ол аңгыланып, тускай участок болганда ооң харыылаар девискээри Эрзин кожууннуң иштинде туруп турар чамдык оруктар, көвүрүглер болур ужурлуг. Ындыг турбуже, ол көвүрүгнүң септелгезин кажан кылыры билдинмес. Кижи бүрүзү боду тускай харыылаар ужурлуг ажылдыг-ла болгай. Ынчангаш кандыг-бир үстүнде турар даргаларның айтыышкынын манаан херээ чок деп бодаар мен. Ол көвүрүглеп участок начальниги А. С. Дамдын боду та чеже катап эртип, кешпээн дээрил. Боду караа-биле көрген-даа, билир-даа ужурлуг даргадыр. Ынчангаш бо көвүрүгну дарый септеп кылдырары хүннүң чугула айтыыгларының бирээзи апарган.

Николай ДАЖИНМАЙ.
Эрзин кожуун.

ТАЙГА-ТАҢДЫ АЖЫЛДЫР

Кызыл — Мугур-Аксы аразында орук тудуун ам каш чыл улаштыр Ак-Довуракта № 3 орук-тудуг ажылдары кылыр арендалыг бүдүрүлге черинин ажылчыннары тудуп турар. Ең берге, хей шаптараазыннарлыг 103-тен 130 километр аразында участокту бо тудугжулар кылган. Ак-Довуракты тудугжуларындан аңгыда, бо орук тудуунда Кызыл хоорайдан тудугга хамааржыр организацияларның ажылчыннары база ажылдап турар. Кадырберт, тайга-таңды ажылдыр, хемнер кежилдир тудуп турар орук тудуунун ажылы берге. Чамдык кылган оруктарны эрткен чылын суг дажып, үерлеп турда база катап кылыр кылдыр үреп каан. Ынчангаш ажыл хей.

Амгы үеде бо орук тудуунуң участогунда 14 кижи ажылдап турар. Соок агаар-бойдустуг, хар-дош үр үеде эривес черге ажыл кылыры берге. Ынчалза-даа орукчулардан Шыван Хомушку, Леонид Суман, повар Александр Шегнин шудургу, кызымак ажылдап турар.

Моол чүртүнче кирбейн, дорт аргыжар, республика ужур-дузалыг орук тудуунче чазак сагыш салып, акшаландырыышкынны үндүрүп турар. Бергелер турзадаа, орукчулар орукту ажыглалга киирер дээш күженишкиннерлиг ажылдап турарлар.

Хоюг-оол МОНГУШ.

Президент кыдыг-кызыгаар кожууннарга чорааан

КӨДЭЗГЕ УЖУРАЖЫЛГАЛАР

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак Өвүр болгаш Мөңгүн-Тайга кожууннар төптен ырак-даа болза, ол черлерде экономиканың болгаш эргелеп-башкарылганың база социал адырның системазында реформалар элээн бар дээрзин демдеглээн.

(Уланчызы. Эгезин № 88 «Шында»).

Кожуун чагыргазының даргазының оралакчызы К. Ооржак ол черже чедип көрбээн (боду чеже-даа Өвүр чурттуг болза).

Мени ынаар эрттирбес-тирдеп, ол чугаалады. Чер чурттун ээзи, харын-даа чагырга даргазының оралакчызы кижи ынаар эртип албас чүве болза, ындыг улуг албан-дужаал ээлеп органының хеөзээ бар бе?! Ужуру болза К. Ооржак ол станциянындаа, ында шериглериг-даа удуртукчуларын бодунга кыйгыртып алгаш шыңгыы чугаалажып, оларга даалга бээр кижи-дир. Ынчаар черле ажылдап болбас. Тыва Республикага тус чер ботбашкыралгазының дугайында үнген Хоойлуну ам база катап эки номчуур болза ажыбас боор. Ону утпас херек. Көдээ черниң удуртукчуларының чымчаан, чүве ыыттавазын, төпшүлүн ажыглап алгаш, боттары баш миннип, туразында чаннап турар чамдык кижилерниң хемчээн алыр үе келген дээрзин Президент база катап сагындырган. Эрге-чагырга холда бар турда, ону херек кырында ажыглаар апаар.

ПРЕЗИДЕНТ Ш. Д. Ооржак ол хүн Хандагайтыга кожуун чагыргазының удуртулгазы-биле чугааны кылган. Бо хүннерде кожуунның ажыл-агыйларының чамдык малчыннары чайлагларже көшкен, ындыг-даа болза соок болуп турарының чылдагаанындан элээн каш коданнар кыштаглардан үнмээн. Мал чеминиң курлавырлары колдуунда төнүп-даа турар болза, ол талазы-биле чидиг айтыыглар амдыызында чок. Чайлаг черлерде оттсигениң үнүп турары багай эвес. Бергеден турар айтырыгларның бирээзи — акша-шалын. Чижээлээрге, «Кызыл тук» совхозтун ажыл-ишчилери эрткен чылдың август айдан бээр акша-шалын шуут албаан. (Ам бир-ийи ай эрткен болза бүдүн чыл (!) чеде бээр турган-дыр). Акша-шалын албайн турарының бир чылдагааны — Өвүр кожуун акшаны үүгле Чадаана банкызын тавартыр ап турар хевээр. Моон алгаш көөрге, кыдыг-кыйыг черде чурттап турар чонче кичээнгей эрги хевээр кошкак. Банкыже кирген акша-төгерикти колдуунда-ла төп черлериң бүдүрүлге, албан черлеринге үлеп кааптар, а төптен ырактта чурттап турар чон акшаның бараанын безин көрбейн турар. Ынчангаш бо айтырыг талазы-биле Президент Ш. Д. Ооржак республиканың национал банкызының директору Ю. П. Южаков, көдээ ажыл-агый сайыды С. Х. Монгуш база кожуунның удуртур черлерининг даргалары-биле шыңгыы чугааны кылган. Кожуунның чурттакчы чону колдуунда-ла бюджетте турар албан черлериниң, ажылдакчыларының, пенсионерлериниң, ажы-төл пособиелери, компенсация акшазы-биле амыдырап-чурттап турар. А Өвүр кожуун төптен ырак болганда, мында бараан-сараан өртээ база дыка улуг дээрзи чугаажок.

Кожуунның ажыл-агыйларын эргиир мурнунда Президент кожуун чагыргазының бүүгү удуртукчулары, специалистер-биле гускай чугааны кылган. Экономиктиг реформаларның кожуунда чоруп турарының байдалдарын база чоннуң социал амыдырал талазында кандыг чутула айтырыглар туруп турарын чугаалажырындан эңгыда, тус чер чагыргаларының ажылын күштелдириниче кичээнгейни угландырарын ужуражылга үезинде демдеглээн. Тус черлериниң чагырга органнарының ажылдакчыларын долузу-биле четчеңнээри болгаш оларны шыырак билиглиг, тус черниң чонунуң амыдыралын билир кижилерни оларга ажылдадыры чугула.

Сөөлгү хүннерде Өвүр кожуунче 4 миллиард 700 млн. рубльди чоннуң акша-шалынын төлээри-биле чоруткан. Ындыг-даа болза кожуунче чоруткан акша-төгерик тускай сорулга ёзугаар үлеттинмейн келген болган. Харын-даа ол акшаның чамдыызы Чадаана банкызынче дедир чоруп турар болганы шуут кангамчык. Үндүрүглер дээш акшаның хөй кезии чоннуң холунче кирбейн турар. Ынчангаш акша-төгерик талазы-биле айтыргны шыңгыы контрольга алыр дээш кожуун чагыргазының удуртулгазынга, специалистерге, бүдүрүлге, албан черлерининг удуртукчуларынга даалганы Президент берген. Моон соңгаар Өвүр кожуунче чоруткан акша-төгерик чоннуң холунче кирген турар ужурлуг деп, ол демдеглээн. Ол дээш күүсекчи органнар, тус чер чагыргазы харыылаар ужурлуг.

Республика ынак экономиказынче кирип турар бо үе-чадаа чонну аъш-чем талазы-биле хандырарының айтыры бирги чергении. Бо талазы-биле кожуунның черчерлерде

Чогаалчы болгаш үе

«СҮЗҮК» ДЭЭРГЕ-ЛЕ, ЫДЫК-ТЫР...

«Сүзүк» деп ат-биле Тыванын Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү, Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы, хоочун шүлүкчү С. Б. Молдурттаның шүлүктериниң болгаш шүлүглелдериниң чаа ному бо хүннерде чырыкче үнүп, номчукчуларның холунда кирген. Ында авторнуң мурнунда үнгени «Ыдыктарым» деп чыындызында тыва төөгү, чаңчыл-ёзулалдар темалары уламчылап турарын эскерери берге эвес. «Шагаа» деп шүлүк чаа дептерже киргелек чыткаш-ла, солуннар ариннарын дамчыштыр тыва ёзу-биле чаа чыл уткуурунуң сценарийи апарып, чоннуң кежии болу берген. «Ыдыктарымда» киргеи бисти долганган хүрээлел, бойдус камгалалының дугайында «Бөмбүрзек» деп шүлүү 5-ки класстарның өөредилге программазында болгаш номунда кирип, хрестоматия чогаалдары болган. «Тоолчургу оран-таңдым» деп төөгү-топонимиктиг база «Амытаннар чылы» деп шүлүктер дүргээ тыва дыл, чогаал, төөгү башкыларынга үнелиг дузаламчы болуп, класс шактарында, кичээлдерде ажыглаттынып-даа турар. Бо бүгү шүлүкчүнүң төөгү, чаңчылдарны эки бириринде, дылының чедингир, оран-чечен болгаш улусчузунда.

...Оттук-бижээ,
даңза-хавы,
Оргазында чактыр
боозу...
Оран ээзи албатының
Овур-түрү чораан чүве.
Бачым үүле, албан дээнде,
Баглаашта аът белен турар...
Тыва кижи чаныксаанда,
Тыртылыш чок —бөргү калыр — дээн одуургларлыг «Тыва кижи» деп шүлүк-биле «Сүзүктүн» баштайгы арны ажыттынар... Улуг, биче улустар национал омаан, чоргааралын медереп билип эгелээнде ол ындыг болбайн канчаар! Тыва кижиниң биилишкининде оваа — оранның сүлде демдээ, дагылгалыг ыдыы. Хувискаалчаан үе-шагның аажылаашкынындан канчап-чооп бүдүн арткан, Тывада ховар (харындаа чаңгыс болуп чадавас) ыяш ованың баарынга авторнуң тамылыышкыны, килен-каргыжы бо «шилчилгелиг» дижир үевиске чедир шөйлүп, аар-берге амыдыралга муңчулган сеткилин сыыгадып, чалбарганы-биле доостур:

...Сагыжымны, Сүлдем,
сеңээ төө каап бердим,
Чалгаан хөрээм ыя-даа бол,
сыыгаар ыынаан.
Салымымны Ыдыктарга
хүлээдип каайн,
Салгалымны Буян, Кежик
ээ көрзүн!..
(«Ыдык мурнунга сөс»)

Маңаа улаштыр шүлүкчү даайы — өгбе хам Чүвекейнин оран-чечен незинден болгаш даай-авазындан дыңнааны-биле номчукчуларга бараалгаткан «Сезиктен аарыыр, сүзүктен экижиир» дижири ышкаш, ёзулуг-ла дириг хам алгыжын моон көөр бис. Моортан номнуң адын үндезилээни таварылга эвес. Чаяан-достуг хам дээрге-ле, сагыш сеткил көдүрер шүлүкчү-дүр.

Хуу ажыл-агый үезинде, амгы ышкаш, арат аратты мөлчүвейн, ак сеткилдиг орнажыышкынны кылып чораан. Чаңчылчаан мал ажылдыг кижилериң улусчу арга-билиглерин, күш-ажылчы амыдыралын шүлүкчү «Шегетейлер», «Кайыын, кым мен?», «Арат арга» деп чогаалдарда болгаш «Караамның суу» деп элегия-шүлүглелде чараш, солун, чаптанчыг, куларанчыг кылдыр чураан. Шүлүктеринге тыва бойдусту каракка көстүп, кулакка шуут дыңналып көөр кылдыр чуруурур С. Молдурганың баштайгы «Шуурган» деп номундан бээр-ле мергежээн уран аргазы-дыр. Ол бүгү кижиниң күш-ажылы, хөөннери-биле улам-на өң-шырай киргеи болгулаар! Сигеннээн алышкыларның дүнеки одаан көргүскени бо-дур:

...Ыржым өттүр үүг
тоолай тудуп алыр,
Ыында дилги, мында кыраа
ээрген болза,
Корткан шинчи көргүспес
дээш хеймеривис
Кончуг кажар — от-көс
булгап, чүшкүргүлээр...
(«Караамның суу»)

Шүлүкчүнүң нези аас чогаалының кайгамчык сурталчызы чораан-дыр дээрзин оон оглунга чугаалап берген «Куу-кыс биле Ангыр-оол» деп төөгү чугаадан көрүп болур бис. Ону автор шүлүглээш, симфониктиг хөгжүм чогаалы-даа тургузарынга төлептиг, дыка чараш хуулгаазын ыры-самныг драмаже хуулдурган. Шүлүглелде болуушкуннар-биле номчукчулар таныжа бээр болганда, чогаалдың прологун (авторнуң бо сөстү тыважытканы дыка чедимчелиг) азы эге шыйыын көрүптеривиске-ле, бир-ле коргунчуг чүве болур дээнин дораан-на кичээндире бээр:

Улузумнуң тоол-домаан
ыдайн:
Улуг Мөңгүн мөңги дош
чыын,
Биче Мөңгүн бизең шиш
бооп,
Бистің орай бодарап-тыр.
Ол-ла ынчаар ат-сып-даа чок
Ортузында даглыг хөлдүң
Оожум чалгыы бир-ле чүве
Оштаан, хөлзээн чыдып-тыр
оо!

Драма өлүм-биле доозулганда, чогаалдың сөөлгү шыйыы кударалывысты чымчаткан ышкаш, хуулгаазынныы-биле доостур:

Түруг-биле Улуг Мөңгүн
Тудушканда менги чечээ
Ангыр-оолдуң, Куу-кыстың
Амызының орну ол дээр.
Ээргиштелген
Хиндиктиг-Хөл
Ам-даа оолду, кысты алгаан
Амдыыларның хүнүк хөөннүн
Эжеш аңгыр, куу куш
ырлаан...

Бодум хуумда бо драманы шүлүкчүнүң солун, чаа чедиишкини деп үнелээр мен..

Моолдуң Бай-Өлегей аймааның Сеңгел суму тывалары Мөңгүн-Тайгага кээп, бодунуң эөлчээнде чогаалчы аңаа барып, чон-биле таныжып, чугаалашканының түннелинде «Мөңгүн-Хайыракан — Сеңгел-Хайыракан» деп шүлүктер дүргээ төрүттүнгенин чыындыдан көөр бис. Сеңгел тываларының дыл-домаан шүлүкчү кичээнгейлиг хайгаарап, чиңгине тыва сөстерниң тускай аян-хөөнүн тыпкан. Бо дээрге авторнуң шудургу дилээшкининиң, эскериглериниң түннели болур. Ол номчукчуга чугаажок солун болур.

Лирика (бүдүү ынакшыл илередири) С. Молдурганың бүгү чыындыларында, оон иштинде «Сүзүкте» база арбын таваржып турар. «Ыдык хөөргем», «Казах кысты сени канчаайн?», «Ында-бирек дарийгиге» деп шүлүктерде аажок ханы, чажыт сеткилдер илереттинген. Оларның артында херек кырында бар кижилер овурлары бар дээрзи илдең: шупту-ла бедүүн, кижизиг, сеткилдиг ханызындан арыг миннииишкиннер: ...Хары черде мени маңаан
Карам эшти оомну канчаайн?
Караан-биле имнеп болчаан
Казах кысты, сени
канчаайн?..

Ээремчигей дузаа ышкаш элдеп, нарын бо үе аргып каан дузак ышкаш хөй. Хөй удазыннар-биле көктеттинген... Көктеттинген-даа эвес, кетпейн чыдырда-ла сөкту бээр безерек даараашкынга дөмей, ынчалза-даа автор мону илередириниң бир яңзы солун арганарын амыдыралдың чүүл-бүрү эрээннеринден көрүп тып турар. Бо темага «Үе-шаг» деп IV-кү кезек тураскаатынган. Төөгүден дашкаар үе чок, ол диалектиктиг хөгжүлдеге чагыртыр: «Шаг-биле турбас, чавылдак көгү-биле турбас». Үе чаңгыс черге турбас... Шилчилгелиг дээр бо үе-чадага характеристика «Агаарга дүш», «Кижи төлү», «Чөргек», «Харыыдаашкын», «Ханныг былчак», «Империя хаяазы» деп шүлүктерде бердинген. Ону шүлүкчүнүң философчу хандыр бодап, угаазылап түннээни бо: Үймээн, шош, хан, үүлгедни, Үрегдээшкин, хоозуралы, Чивини, сакпай, колчуу,
хоптаа
Чижеглел чок үеде бис,
Шимээн, адаан,
хөлзээшкинниг,
Шимчээшкини хаадам аът
дег,
Шименнеткен төревистің
Шии кайнаар, чүүже углаан?
Бүзүт кемнің чыды амдан
Бүруксудур дашкаар үнген
Бо-даа төре дүндерли бээр—
Боралгаан чон, төөгү шиидер
Ирээн чүс чыл «сөөгүн
тудар»
Ийи мүн чыл хаяазын көөр.
Төлүмге бо төлге төөрээм
Дөзевилел болур ыйнаан...
(«Үе-шаг»).

Үенин судалын автор уран арга-биле тодарадып, эртип чыдар чүс чылдың сөөлүн көрүп, келир даннын хаяазын баш удур оштап, чаа салгалга бодунуң бүзүрелин хойладып турар.

Молдурга Бүрүшкековичиниң бо чыындызы мурнукчулары дег тыва улустың чаңчылдарынга, йөрээлдериңге, тоолчургу чугааларынга үндезилеттингени-биле онза үнелиг. Шүлүкчү башкы уруглар чогаалчызы бооп сургажываан. ынчалза-даа оон дыка хөй чогаалдары оларга эң-не солун, чоок болуру чугаажок. «Саат» деп шүлүк, «Эзир чалы» деп тоол-шүлүглели биче болгаш ортумак назылыг школачыларга өөредилгиг болур дээрзинге чигзиниг чок.

Борис КАЗЫРЫКПАЙ.
Башкы.
Мөңгүн-Тайга кожуун.

Уран кылыглар делгелгези

ЭР ХЕЙЛЕР, УРУГЛАР!

Дыштаныр хүүде найысылал Кызыл хоорайның дыштанылганың национал парыгынга республиканың школачыларының уран кылыглар делгелгези болуп эрткен. Ол хүн чон хөй болган. Уругларның делгелгезин эрткен-дүшкен көрүкчүлер магадан, чамдык эң эки ажылдарын улус баштайгы хүн-не садып апкан. Чоннуң чугула херек бараннарын садып-саарар арга-биле делгелгени организастааны ужур-уткалыг.

Республиканың аңгы-аңгы школаларындан келген ажылдарның кандыызын кандыг дээр! Дыка-ла ус-шевер, алдын холдарлыг уруглар бар-дыр. Школаларда өөредилге-будүрүлге мастерлеринин болгаш күш-ажыл башкыларының ажылының түннели ол кижи чоргааралбиле көөр-дүр. Ынчалза-даа бо улуг делгелгени баш бурунгаар чарлап, чонга дыңнаткан турган болза эки. Ынчанган болза, садып алыкчылар оон-даа хөй болур турган. Ында чүлерни чок дээр! Хоорай башкылары, көдээ кожууннарга болааргa, биичии-ле чүвени өртекке чедирип алыр чорду. Саарылгалыг үе боду негеп турда ыядып, диттиргип чадап турган канчаар. Ылангыя холбиле кылган ажылдарның үнези хөлчок улуг болгай, Кожууннардан келген башкыларга ону сумелексээр чордум.

Өвүр кожуундан Раиса Чаш-ооловна Ооржак уруглардың ажылдарын үнелеп чугаалап турда дыңнадым.

— Бөлүк уруглар ширтек, олбукту будун чыл дургузында даарап келген. Оон аңгыда уруглардың өшкү, хөй дүгүнден эрген дүктерин база эккелген. Ол ажылдар баштай-ла саттына берген —деп, ол чугаалады.

Кызыл хоорайның школачыларының ажылы база-ла көрүштүг. Колдуу көдээ ажыл-агыйга болгаш аъшчем кылыр херекселдерни демир-дестен белеткээн. Делгелге бүрүзүнде-ле кижиге ажыктыг чүве-ле хөй. Кыдыын алзы алыксанчыг. Ылангыя ыраккы Мөңгүн-Тайга кожуундан келген өөренікчилерниң ажылын маңаа онзалап айтыры чугула. Ол бөлүкту кожууннуң өөредилге бааза-зының чанында тургустунган элээдилер клубунуң удуртукчузу Зоя Салчаковна Шөмбүл башкарып келген. Мөңгүн-Тайга кожуунда «ыт кагар ыяш безин чок» хирезинде, ыяш аймаандан кылган янзы-бүрү ажылдар улуг черни ээлеп турары онзагай.

— Бо дээрге Мөген-Бүрен школазының куш-ажыл башкызы Александр Херлиевич Иргиттин кызымак ажылижи — деп, башкы баштайла оон ажылы-биле танышчыды. Ыяш аймаа-биле ховар дээн экспонаттарны болгаш чонга чугула херек чүүлдерни өөреникчилер белеткээн, колдуунда кухня херекселдери. Шевергин чаражы-биле баштай-ла сайгарлы берген. Чылдың-на Александр Иргиттің ажылдары үре-түннелдиг дээрзин жюри демделээн. Оон аңгыда онзагай үүл — демир-дестен кылыглар колдадып турар. Бурунгу тыва эдилелди диргизип эккелгени-биле оларның ажылы өске кожууннарның төлээлериндеи ылгалдыг болган. Белдирлеп турган шуткун кылган аъттың дериг-херекселдери (чүген, чулар) база бар. Тыва тонларның улуг, биче өөктери. Чаңгыс өөкту кылырда сес кезиишкин кылырындан бээр көргүскен. Хөм талазы-биле айтыыг кайда-даа берге. Сөөлгү ыылдарда садыг аймаанга шуут көзүлбестээн хереглел бараанныың бирээзи. Ол хирезинде мөңгүн-тайгажылар тывызык. Сарлык кежин эттээш, оон чулар, чүгенни кылып ап турар болду. «Дарган» деп белүктүн өөреникчилери ус-шевер дарганның кылыгларын шингээдип алганын делгелгеден көрүп болур. Кожуун төвүнде чаңгыс дарган Кашпык-оол Салчак өөреникчилерге ажылдың чажыттарын ажыдып берип турар. Мөңгүн-тайгажылардан өөренип алыр чүүлдер-ле хөй. Өөреникчилер чаңгыс-даа парлалгага үнүп көрбээн уруглар тоолун тыпкаш, хол-биле номнар кылып эккелгени солун. Оон чүрүк кастылгазын өөреникчилерге Чүлүр Артай-оол башылаан. Номну өөнүг кылыр үнүрген. Хол-биле кылган номнарны ясти-садыг уругларынга таарыштыр белетээри тывызык. Ол номну башкылар биилин белдилер институт хоорай ажылдарының бирээзи деп көргеш, тускай парлаарын сумелээн. Кожуунда кукла театры база ажылдап турар. Мультфильмнер көргүзер сорулгалыг. Амдыызында видеокамера салып алыры-биле оларның ажылында чаңгыс-ла чүүл шаптык бооп турар. Школаның башкылары чогаадыкчы идеяны чугаалап тура мынча дидир:

— Чүге ыяап-ла төптен Москваның мультфильмнерин көөр ужурлуг чүвел, боттарывыстың фантастиктиг чогаадыкчы ажылывысбиле солун кылдыр үндүрүп болур аргавысты чүге ажыглавас бис? Бо кончуг солун идея. Тыва чон үгу-дезүнден чечен, мерген. Ол ажылды база-ла Чүдүр Артай-оол кылып турар. Ындыг ажыл чогуй бээр болза, мультфильмни келир чылын көрүлдеге эккеп көргүзериниң быразы ол кожуунда бар. Көгээржиктиг кылырының технологиязын чадап тур бис — деп, ол чугаалайдыр. Бир эвес кожууннар аразында чиңгине тыва дериг-херексел кылыр, алгы-кешти-даа эттээр бүрүн технологиязын билип алыр дээр болза, чогаадыкчы тывышкыннарның аргаларын дилээри чугула. Бай-Тайганың Кызыл-Даг суурда тулган мастерлер бар. Олар көгээржиктиң технологиязын шагда шингээдип апкан. Олардан чүге барып өөренип ап болбазыл. Кожууннардан удур-дедир сүражын, чалаларны кылчыр болза, ол ажыл дүрген нептерээри чугаажок. Ширтек сырыыр, дүк кагарын амдыызында хөй улус билир. Сөөлгү үеде белүмнер аайы-биле уругларның сонуургалын тып, оларны ижиктирери чугула. Чамдык уруглар чуруур, танцылаар, ыылаар, өскелери ус-дарган, шевер холдуглар база эвээш эвес. Олардан хөгжүмчүлер дээш, кымнар үнмес деп. Школа башкыларын дыңнаарга, өөренір багай, чуруму багай дээш уругларны хөлчок кончуур болгулаар. Бойдустан чаяалгалыг талантызы ажыттынмаан уруглар чүге-даа сонуургалы чиле берип болур. Аргалыг болза башкы бүрүзү уругларның сонуургалын хайгаарап, өөреникчи бүрүзү-биле тускай ажылдаар болза эки. Бир эвес бойдустан салым-чаяан чок кижи чеже-даа эртемни чедип алырга, оон ажылы ынныг-ла лепшилгени албас. Эртем-биле салым-чаяан каттышканда ёзулуг талант оон үнер.

Республиканың школачыларының уран делгелгезин чогаалыкчы ёзу-биле «Кызыллың 80 харлаанынга тураскааткан» деп каан болза ол база дээштиг турар ийик. «Кызыллың 80 харлаанында болган көрүлдеге ажылымга ындыг үнеледи алган мен» деп оон киржикчизи кижи ынчаар бодап, болунга чоргаарлангы дег-дир. Делгелгелер, уран чүүл-даа көрүлдези кандыг-бир уткага тураскааттынган болза эки дег. Чогаадыкчы ажыллакчы кижиге биичии-ле чүүл улуг ужур-дузаны чедириптер болгай.

Күш-ажыл кичээлдериниге бүлүн ыыл дургузында өөреникчилериниң кылган тергини дээн ажылдарын чыл санында мынчаар киириштирип турар болза, ёзулуг талантылыгларны шын шилип, кижизилип турарывыс болур, Кожууннарның школачыларында тергини дээн ус-шевер талантылыг уруглар бар-дыр. Эр хейлер!

Лидия ИРГИТ.
Радиожурналист.

ДУЗАЛАП КӨРҮҢЕР

Ниити билиг школаларында биичии өөреникчи уругларның араазында олигофреннер таваржы бээри нептеренгей апарган. Ол болза угаан-сарыыл болгаш медерел талазы-биле качыгдаан уруглар-дыр. Ындыг аномалдыг уругларның төрүттүнүп кээп турарының чылдагааны база нарын. Долгандыр турар байдалдан-даа, адаезинин чурттап, амыдырап турар аргазындан-даа, арагадан, наркоманиядан, токсикоманиядан качыгдап, оон аараан ада-иелериң ажытөлүүнүң төп мээ системазының чедир сайзыраваанындан, ызыгуур салган дамчаанындан, самыын-садар чоруктан тыптып турары эртем-биле бадыткаттынган. Ынчангаш бо чаш ажы-төлү ниитиледен ангылавас деп үвени революция мурнунда 1903 чылдың июнь 14-те үнген хоойлуда көрүп каан. Шажын-чүдүлге черлери ынчан ындыг уругларны азырап, ажаарынга тускай бажыннарны ажыдып турганын билир бис.

Ам бо нарын, берге үеде Хөндергей дузалал школазы ачы-дуза марафонун бүгү республиканга чарлавас аргажок болдувус. Чамдык кижилер: «Сөөлгү үеде бо марафон деп үве херек чок болган. Мода апарган» дээрлери-даа бар. Ийе, оларның ынча деп турарынга база каттыжар мен. Үүге дээрге оон багай талалары тургулаан болгай. А ылап-ла езулуг дуза дилеп турар школа — бистии. Үүге дээрге бойдустан болгаш өске-даа чылдагааннар-биле угаан-медерели кемниг бооп төрүттүнген, амыдыралга салым-хуузу кызагдалга таваржы берип болур уруглар бо школада чурттап, өөренип турар. А бистер оларны амыдыралга канчаар бодун ап билириңге, канчаар чурттаарынга, күш-ажылга өөредип турар бис. Ону боттандырар ажыл сөөлгү үеде кончуг бергедээн үүве бо. Шупту үүве чүүле рубльге үскеш чыдын алган. Ону кым-даа билир. Бистер ышкаш ядыы улус ону кайыын, чүден тып алар бис. Ол хирезинде: «Мындыг школаларның ажыы чүл?» деп турар кижилер база бар.

Ниити чуртта амыдырал бергедээнде, төөгүде турбаан халап — арага аарыы бистің Тывавыста диргелип келди! Ол дээрге кижиниң кадыы, угаан-бодалы, физиктиг өзүлдези-биле холбашкан. Арага аарыы болза сагыш-сеткил, магабот, мөзүг-шынарның качыгдалын катай-хаара тудар, кадыкшылды, амыдыралды үреп чоруур сүртенчиг хайдыр. Ол тергиидеп турда, дузалал школаларының саны улам-на өзер. Бо болза, бүгү ниитилелдің айтырыы-дыр. Чаа-чаа арга-методтарны тып, дефектилиг уругларга дуза чедирери/ албан. Ындыг турбуже, чамдык ада-иелер уругларын школаже хаара тутпас боор үүве-дир. Олары бичии турда харын ажырбасла ыынаан. А кажан өзүп, улуг кижилер апарганда, ада-иези назылап кырааңда, демги уруг амыдыралга өөреттинмээн, чүнү-даа кылып шыдавас, дөргүл-төрелинге аартык кижи болу бээр. Оон ол багай үүвеге таваржып, улчуп, кем-керекке-даа онаажып болур болгай. Мону ада-иелер чедир билбейн турарлар.

Сөөлгү үеде тускай школаларже кончуг сагыш салыр апарган чорду. Ону мен Москвага март айда курс эртип чораан көрдүм. Хоорайның элээн хөй школаларынга барып, ажыл-ижи-биле таныштывыс. Дыка сагыш човаар, кээргээр, дузалаар чорду. Ылангыяда шажынчүдүлге черлери үргүлчү хайгаарап турар. Гуманитарлыг дузаны кайы-даа чурт, организация кылып турары өөрүнчүг. Ол харын Москвала ыйнаан, бисти оларга канчап деннээр. Кызылда, оон чоок-кавызында беш дузалал школазы бар. Оларның байдалы эки, үүгээр боор чорду.

Бистің материалдыг бааза-выс кончуг багай. Машинабалгат аймаа, өөредилге херекселдери, ойнаарактар, аяк-сава аймаа, идик-хеп, спортчу дериг-херекселдер, пөс-таавы дээш, херек-ле үүвевис эндерик, одалга системазы берге байдалда.

Ынчангаш чонувуска идеген, ачы-дуза чедирерин дилеп тур бис.

Галина МОНГУШ.
Чөөн-Хемчик кожуунда Хөндергей дузалал школазының директору.

ЧОНУНГА МАКТАЛДЫГ

Чал-Кежиг суурнуң көдээ магазиннинге кире дүшкеш, ында магазин эргелекчизи Валентина Мекеровна Оюндан элээн каш айтырыгларны салып, дараазында түүлдерни билип алыр арганыг болдум. Садыгның бир айда планы 4 млн. рубль. Ол планны ай санында ажыр күүседип келген.

Ийи дугаар садыгжызында Маргарита Орусооловна Седи ажылдап турар. Оон үүгле ол магазинге ажылдаан стажы 15 чыл четкен. А эргелекчизиниң оон базала дудак чок — 10 чыл.

Ындазында холушкак бараанныг көдээ магазинниң бараннарының элбээ кончуг, аъш-чем, идик-хеп, сава-сангa аймаа — үүг чок дээр. Элегестің ажылчын кооперациязының ажылдакчылары чонну бараан аймаа-биле хандырар дээш элээн-не ажылдап турар хире. Үүгле харын хлеб-биле хандырылган, а херек кырында 183763,0 мун рубльди киирип ап, планны 155 хуу күүсеткен. Ол экшадан 16982,0 мун рубльди федералдыг бюджетче киирер турган, 25518,0 мун рубльди киирген, а тус чер бюджеднге 158285,0 мун рубльди киирип, планны ажырган бис. Бо чылдың бирги кварталында планнар база күүсеттингген, кварталда ниитизи-биле 91077,0 мун рубль кирген, газы хүннүң-не эвес дээрден башка, бир хонгаш Хову-Аксындан доктаамал эккеп турар. Ол алырда таптаашкын үези дижиривис үеде ышкаш, анаа-ла фактура бижээш, чүдүрүп албас, холда туда акша-биле садып ап турар. Ынчанмайн канчаар, рынок деп үүве ол-ла ыйнаан.

Үстүнде адаанывыс көдээ садыгжылар чонунга мактальыг: онаашкан ажылынга бөдүүгеп, ону ыяк билирдаа, тура-соруктуг, кызымак салыгжылар-дыр деп билдим.

Адактын сөөлүнде, айда ажылдап алыр шалыңының дугайында айтырыымга: олар 70 мун деп харыылады.

Ол дээрге үүгээр ышкажыл, чоп чоокта чаа Таңды кожууннуң хереглекчилер ниитилелиниң хуралынга ында садыгжыларның ортумак шалыны 39 мун деп турган ийик деп бодап артып калдым.

Савый-оол ООРЖАК.

СААДАТПАЗЫ ЧУГУЛА

Бай-Тайга кожуунда үндүрүг инспекциязы бодунуң ажыл-чорудулгазынга Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың үндүрүглер талазыбиле хоойлуларын удуртулга болдуруп ажылдап турар.

Бо хоойлуларның нетелдезинге дүүштүр кожуунда үндүрүг албаны тодаргай ажылдарны чорудуп келген. Үндүрүг инспекциязы бюджеттің орулгалыг кезээ-биле ажылдап турар.

Бистің кожуунда 18 хевирниң үндүрүглериниңден акша кирип турар. 1993 чылда ниитизи-биле киирип алыр ужурлуг орулга планы 118060,0 мун рубль турган, а херек кырында 183763,0 мун рубльди киирип ап, планны 155 хуу күүсеткен. Ол экшадан 16982,0 мун рубльди федералдыг бюджетче киирер турган, 25518,0 мун рубльди киирген, а тус чер бюджеднге 158285,0 мун рубльди киирип, планны ажырган бис. Бо чылдың бирги кварталында планнар база күүсеттингген, кварталда ниитизи-биле 91077,0 мун рубль киргеи, оон федералдыг бюджетче 13017,0 мун акшаны, а тус черниң бюджеднче 78060,0 мун акшаны киирген.

1993 ыылдың дургузында кожуунда үндүрүг инспекциязы 97 организацияга янзы-бүрү хынаалдаларны кылган, оон түннелинде 8951,0 мун акшаны бюджетче немей киирген. Ол ышкаш 40 албан организация удуртукчуларын болгаш улуг бухгалтерлерин үе-шаанда үндүрүглерин шилянтпээни база отчёт-учёду багай болганы дээш административтиг харысалгага онааган.

Эрткен чылын чамдык биче бүдүрүлгелер, арат (тараачын) ажыл-агыйлыглар биске келбейн, дорт чагырга черинден шинтпир үндүртүп ап турганы-биле оларның бисте отчет-учеду-даа, тускай дептери-даа чок бооп турганы илереэн. Бо хүннерде кожуунда бүгү албан организация черлери катап бүрүткел эртер турда, ам 9 биче будүрүлге, 43 арат ажылагыйлары бүрүткел эрткен. Мону өөренип көргеш, ам кожуунуң үндүрүг инспекциязы чыл эгезинден эгелеп шыңгыы хемчегларни ап эгелээн. Биче будүрүлгелер «Шайлаарак», «Тайга-Сыны», «Чеди-Хаан» оларның удуртукчуларын сагындырып, хемчег алган. Бо чылын хынаалдаларны шынарлыг чорударыыбиле бир албан организация черинге шупту үндүрүглер талазы-биле бир дем-биле үнерин шинтпирлээн бис. Ам чоруткан хынаалдаларның түннелинде кожуунда чамдык күрүне будүрүлгелериниң, коммерциялыг структураларның талазындан орулгазын чажырар азы эвээждир фактылар турганы илереэн. Үндүрүг инспекциязынга отчёдун, балансызын, үндүрүгнүн түнүн санаан санаашкыннарны саададып киирер таварылгаларны болдурбазы кончуг чугула.

Ольга ХИРВАА.
Бай-Тайга кожуун девискээринде КУИ-ниң дарга-зы.

ШИВИЛИГДЕН КЫЗЫЛ ЧЕДИР

Тываның Россия Федерациязының составынга каттыжып киргининден бээр 50 чыл болур юбилейинге тураскааткан 105 километр дистанцияга эстафета Бии-Хемниң Шивилигден Кызылга чедир болган. Аная республиканың эң шилиндек 9 спортчулары ийи бөлүкке үстүп алгаш киришкен.

Бирги бөлүкке республиканың эң шыырак спортчуларының бирээзи ИХЯ-ның ажылдакчызы Евгений Илюхин, Чаа-Хөлден Владимир Комбу, Бай-Тайгадан Сүрүн-оол Монгуш база Сүт-Хөлден Демир Ооржак олар, ийигизинге — Тес-Хемден хоочун марафончу Владимир Чамзыр, Кызылдан тудуг инженери Орлан Төмүр, көдээ ажыл-агый техникумунуң сургуулу Спартак Мызытов, Кур-Чер суурдан Николай Монгуш болгаш Кызыл хоорайның спортчузу Владимир Сарыглар Шивилиг суурдан эртен 8 шакта үнгеш. Өөк биле Сесерлиг суурларны таварааш, Кызылга дүүш соонда 4 шакта маннап кирип келгеннер.

Эстафета үезинде спортчу бүрүзү ортумаа-биле 55 километрни эрткен. Оларның эрткеп хемчээлдерин болгаш үе-шагын КАИ ажылдакчылары Орлан Хомушку болгаш Юрий Килин олар машиналыг үдеп чорааш санааннар.

Ук эстафетаны эрттиреринге «1000 үүрмектер» садыының база «Аризон» магазинниң коллективтери спонсорлаан. Спортчуларга шаннал кылдыр спорт бараннарын, өртектиг белектерни тывыскан.

(Бистің корр.)

ХАРААДАНЧЫГ-ДЫР

Куш-ажылдың Маадыры В. Котельниковка тураскааткан хостуг хүрешке Бүгүроссияның турнири (чылдың эртер) Красноярск хоорайга болуп эрткен. Ол маргылдаага Тываның аныяк мөгелери (Олег Сат, Сергей Шаравинин өөреникчилери) барып киришкеш, чедиишкинниг ээп чаныс келгеннер. Россияның бүгү булуннарындан келген спортчулар бо маргылдаага мастерниң нормазын күүседип алыр дээш кээп күжүн шенешкеннер. Бистің мөгелерден Самир Сат (48 кг)—2-ги черни, Артыш Ооржак (52 кг), 2-ги черни, Мергендей Монгуш (52 кг) үшкү черни, Аяс Монгуш (100 кг) — 2-ги черни ээлээннер. Маргылдааны эрттирер чурумуиле 1-2 черни ээлээн мөгелерге спорт мастери деп хүндүлүг атты тыпсыр ужурлуг турган. Ам бо удаада ол дензилерге киржикчилер саны 16 кижи четпээни-биле алза чогуур 3-тен эвээш эвес кижини тиилээн турар ужурлуг. Ынчангаш мастер атты бербээни харааданчыг болган.

Каадыр БИИЛДЕИ.

ХАЙГААРАЛ ЧОГУНДАН

Оорнуң оруу мунгаш

Бо чылдың апрель айда ИХЯ-ның мал оорун дурген истеп тывар килдизиниң ажылдакчылары биле Бии-Хем кожууннуң ИХЯ ажылдакчылары мал оорун истеп тывары болгаш мал оорун болдурбас талазы-биле профилактика ажылдарын кылып чоруткан. Бо ажылдарның түннелинде дараазында фактылар билдинген: 1993 чылдың декабрь айның 20-де Туран сүт-бараан фермазындан 6 инекти билдинмес улус оорлаан. Бо херекке карыттырып туттурган улус; Туран хоорайның чурттакчылары Виктор Кожуун-оолович Махо, Юрий Делгер-оолович Мандат-оол, Ээрбек суур чурттакчызы Орлан Валерьевич Сат. Амгы үеде истелге чоруп турар.

Кайда-даа ажылдаваан турар Бай-Хаак суурнуң чурттакчызы Радомир Сарыглар дээрзи 2 аътты Бии-Хем кожуундан оорлааш, Тандыга аппарып алган турганы билдинген, аъттар хавыртынган, истелге чоруп турар.

Апрель айда Аржаан суурнуң чурттакчылары Суханов, Сурунчук, Чеченоол сугнуг 4 аъдын билдинмес улус оорлаан, оорлар туттурган, истелге чоруп турар. Ниитизи-биле 8 мал-маган оорлаан фактылар илереттинген. Оор болдурбас база ону илередириби-биле тускай рейдилерни кылып, малчыннар-биле ужуражып, профилактиктиг беседаларны кылган.

Фактыларны анализтеп өөренип көөрге, мал оорлары ажыл чок улчумал, тояанчы, улуг кезээ 16-30 хар иштинде аныяк, шыырак, кан-кадык улус бооп турар. Малдарны оорлаарда, улуг кезээнде одардан, эртенги, кежээки болгаш дүнеки үелерде оорлап турар. Оорлар кадарчыларны кадарып, кажан олар кадарып чораан малын каапкаш, биичии када өгже шайлап чоруй баарын манап азы малчыннар кандыг-бир чер чорупканда, өгде биичии уруглар артып калганда, азы арага ижип турар үеде оорлап турар. Үргүлчү туда кадарып чорааш, коданче киирип кээп турар улустуң малдарын оорлаары берге бооп турар. Үстүнде бижиттинген үүлдерни малын бүрүзү кичээнгейге ап, боданыр болза артык эвес деп үвени сагындырары чугула.

Тарлаг суурнуң чурттакчызы Копсыл Кызыл-оол «апрель айның 5-те 17 баш аъттарымны оорлай берди» деп дыңнаткан. Шаглаа ажылдакчылары ук малдарны дилеп тып алырга, анаа оттап чорааш, тайгаже ырай берген бооп турар. Бо болза малды хайгаарал чок арттырарының түннеля-дир.

Мал чидери билек-ле, ээлери дурген истеп-дилээр, бир арга-биле милицияга дурген дыңнадып турар болза, мал дораан тыптып болур, азы оорлар туттурар. Оорлаан малдарны дурген истеп тыварынга дузалаар үүлдер дээрге-ле: өңүзүн, им-демдек, танма дээрзи кижи болганынга билдингир болгай. Чамдык колхоз, совхозтар, хууда улус малын имнеп-демдектеп, танмалавас оозу элдептиг.

Чылыг үе келген, оорлар черге хонуп, улчуп-тояап эгелей берген болгай, Ынчангаш малды туда кадарып турар болза, оорлатпастын кол аргазының бирээзи деп база катап сагындырар бодалдыг мен.

Сергей КЫНЫРА.
Тыва Республиканың Иштики херектер яамызының мал оору-биле демиселдин дурген дилээшкин килдизиниң салбыр начальниги, милицианың майору.

БӨДЕЙ ӨГДЕН ДЕЛЕГЕЙЖЕ ДЕЛГЕРЕП...

Бо удаада чугаа чоннуң кайгамчык эртине байлаа — тоол дугайында, дорту-биле чугааларга, «Сибирь сериязы» деп адай бергенивис «Сибирьниң болгаш Ыраккы Чөөн чүк улустарының тоолдарының» 63 серилыг академиктиг үндүрүлгезинде кирип турар 4 тыва тоолдар чыындыларының баштайгы номунуң чырыкче үнгени, ук номнуң презентациязы азы чонга бараалгадыының дугайында болур. Тыва ёзуда черле ындыг—дун уруг төрүттүнерге, ооң дою өскелеринден онзагай болур. Бо удаада эн шилиндек тыва тоолдарның баштайгызының бараалгадыг ёзулалы база шак ындыг онзагай болду.

НОМ ДЕЛГИИРИНДЕ

Улусчу чогаадылга бажыңы. Ийиги каът. Фойе. Ынаар кире бээрим билек, хамыкты мурнай каракка илдигип кээр чүве ханада «азар делгиир», ында тыва тоолдарның чыынды номнары. Чараш чүвелерни чаңгыс черге чыып кааргa кандыг ийик — ана карак таалаар, кижиниң кайгап алгаш туруксаазы келир. Ынча дидиң бе дээн ышкаш, артымда бир херээжен үн: «Бо номнарның чаражын аа, чеди чүзүн челээш өнү-ле!» — дей-дир. Өскези тургаш, «Шынап-ла, дуу ол 38 чылда суг үнген номнун кааспалгазын көрем, хээчуруу өскелеринден шуут онзагай» деп демдегледи. Делгиирде «Тыва тоолдарның» чурук кааспалгазы номчукчуларга ол хире онза көзүлгени ол. А номнар, шынап-ла, чараш, оларның өңгүр-каазындан аскан ханазы безин херелденип турган ышкаш сагындырар. Хөөреди сөглээр болза, тыва угулза, хээлер делгелгезинде турар ышкаш апаар сен.

Хөйнү магадаткан, ангыангы чылларда үнгүлээн тоол номнары бо-дур, эргим номчукчу. Бо делгиирни 1938 чылда үнген, адын «Тоолдар» деп латин үжүктер-биле бижээш, адаанда «Чогаал комитеди» деп каан каас-чараш ном баштаан. Оон-на «Тыва тоолдар» (1947 ч.) «Тыва тоолдар» (1951 ч.) дээш-ле, дараазында үндүрүлгелерни ол-ла атбиле чылдар аайы-биле чыскаапкан. Оларның аразында алдарлыг тоолчулар — Баазаңайның, Маннайның-даа тускай үндүрген «Тоолдары» бар, маадырлыг-даа тоолдар элбек. Кандыызын чок дээр. Уругларга, улугларга-даа тоолдар элбек. Орус, тыва дылдарда-даа бар-ла. Шупту чээрби ажыгны санадым. Ол дээрге ыракта четпес данзы. Мында сөөлгү чылдарда үнгүлээн «Алдай-Буучу», «Маадырлыг тоолдар», «Матпаадыр» дээш өске-даа номнар көзүлбейн тур. А бир эвес оларны кадыптар болза, үжен шаа ном. Ону бодап келгеш, аас чогаалывыс байлаклакла чон-дур бис ийин деп кижи чоргаарап сеткиир.

ФОТО-ДЕЛГИИРДЕ

Ном байырының организакчылары черле тывынгыр ажылдаан. Номнар делгелгези-биле кожа стендиде Тыванын хоочун тоолчуларының, бистиң фольклоржу эртеменнеривис-биле кады тырттыргылаан бөлүк-даа, ийи-чаңгыс-даа фото-чуруктарын азып делгээн болду. Бо дээрге төөгү ужур-уткалыг документилер. Оон кижи чүгле сураан дыннап, магадап чорааны алдар-аттыг тоолчулар, хөөмейжилериниң дүрзү-хевирин-даа көрүп алыр аргалыг чорду. Ындыг янзылыг «тыва хөөмейжилериниң начыны» деп санап чоруурум Кыргыс Соруктуну дораан танып кагдым. Оон чөпкүр кара салын көрген кижи Чооду Кара-Күскениң «Магалыг чүве оон салы эвес, боостаазы болдур ийин» дээнин канчап сактып келбес ийик. Моон алгаш көөрге, Соруктуну чүгле кайгамчык хөөмейжи эвес, а тоолчу база кижи бооп-тур.

Аскан чуруктарның баарында сезен ажыг харлыг хоочун тоолчу Байыр Амардаевич Аракчаа сураглыг эртемденивис Доруг-оол Алдын-оолович Монгуш-биле хөөрежип тур. Хоочун ирей 20 чылдар бурунгаар эртемден-биле кады ажылдап, тоолдарын ыдып орар чуруун көргеш: — Ынчан аныяк-даа турган-дыр мен ийин — деп, алдан хар ажып турган үеде чуруунче айтып, амырап өөрээнин чажырбайн тур.

— Ынчанмайн канчаар, бо хире улуг назылыг кижи 60 харны хар-даа дээр бе— деп, эртемден хоочун тоолчузунуң сеткилин үлешти.

Ол-ла делгиириниң баарында хөөмейжи, хөгжүмчү тоолчулар Улуг-Хемниң Арыг-Бажындан Андрей Чүлдүм-оол, Сүт-Хөлдүң Бора-Тайгадан Борбак-оол Сарыглар төөгүчү эртемден Моңгуш Хүргүл-ооловиң Маннай-оол-биле шак мынчаар хөөрежип, дылдажыры элээн нарын турган. Ол үеде Моңгүн-Тайга, Бай-Тайга дээн ышкаш кожууннарның кыдыг-кызыгаар хонаштарында чурттап чораан хоочуннардан сөс үндүрүп зары берге, дылы тыртым боор чүве болгай. Тайга, хемнер баштарында чыл-чыды-биле чурттап, чаартылгалардан ынчалдыр астыгын каап чораан хөөкүйлер эрги чүве сактырга-ла, «феодализм артынчызы, сыскындызы» дирти бээринден, оон кадында 50 чылдарның эгезинде репрессияларның сураан дыннаан болганда, «артык сөс эдиптеринден», сестир-даа турган: Бо бүгүнү ам 1958 чылда Моңгүн-Тайгага амгы байырлап турарывыс баштайгы номувустун эн эгезинде кирген «Хайындырыңмай Багай-оол» деп тоолду-даа, ол ышкаш алдарлыг тоолчу Ооржак Чанчы-Хөөнүң болгаш өске-даа тоолдапкы дег кижилер-биле чугаалажып турган үемде эскерген мен.

Ам магалыг-дыр. Андрей Чүлдүм-оол суг болза, дуу хурал башкарылгазының столунда Президент-биле кожа саадапкан, алдар-аттыг академиктер, профессорлар аразында шөлээн олур. А кажан аңаа сөс бээрге, индирге таваар базып кээп, амгы мергеннерден дудак чокка: — «Кижи кырыыр, назы кырыыр, а чоннуң чаялга-талантызы, оон тоолдары кажанда-даа кырывас, мөңгеде баар» деп ханы угаадыглыг сөстерни чугаалап тур.

А бараалгадыг ёзулалының аалчылары, шынап-ла, ат-сураглыг эртемденнер. Ол болза Россияның Эртемнер академиязының Сибирь салбырының директору, РАЭ-ның корреспондент-кежигүнү А. Б. Соктоев, төөгү эртемнериниң доктору Н. А. Алексеев дээрзин ТДЛТЭШИ-ниң директору Ю. Л. Аранчын чыылганнарга таныштырды. Бо ийи эртемден болгаш оларның өске-даа эртем шылгаралдыг эш-өөрү үстүнде адаанывыс Сибирь болгаш Ыраккы Чөөн чүктүң улустарының аас чогаалын чыып тургузар нарын берге ажылга, оон иштинде тыва тоолдарның 4 томунуң бирги номунуң чырыкче үнеринге, шынап-ла, дыка улуг боттуг дузаны чедирген улус болду. Ол дугайында Президент Ш. Д. Ооржак бодунуң чугаазынга онзалап айытпышаан, ук номну чыып тургузарынга улуг күзениишкинни үндүрген бистиң эртемденнеривис З. Б. Самданга, Д. А. Монгушка база байыр чедирип, арткан 3 томну үндүреринге Чазактан чогуур деткимчени көргүзерин айыткавышаан, кандыг-даа чоннуң үнемчелиг түүлү чүгле ол чоннуң байлаа боордан аңгыда, кижи төрелгетениң база байлаа болур деп бодалды илередип, бир эвес бүгү 4 тоол номнарын тыва национал хээ-биле угулзалап каастап туруп, чогуур үезинде үндүрүптер болзувусса, ол харын делегейниң чоннарынга тыва улустуң улуг сөңү, суй белээ болур ийик дээн сөстерни зал адыш часкаашкыннары-биле уткуп алды.

А кажан сураглыг эртемден А. Б. Соктоев Сибирьниң болгаш Ыраккы Чөөн чүк улустарының төөгүзүн, культуразын шинчилээни эртем делегейинге улуг салыышкын болуп, бүгү кижи төрелгетениң цивилизациязынга (сайзырал-хөгжүлдезиниң) эрткен орук-тарын бир янзы үнелеп көөрүнге чедирген (сөстен сөс эвезе-даа, ындыг уткалыг) деп чугаалааргa, делегейде, шынап-ла, «улуг чоннар», «биче чоннар» деп чүве чок, кандыг-даа чоннуң эрткен төөгүзү, дылы, культуразы делегей цивилизациязынга бир-ле чергези-биле салыышкынны киирип турар болганда, кижи төрелгетениң хөгжүлдезинге бир дөмей үнемчелиг болур ужурлуг деп кижи бодап орар.

БАШТАЙГЫ ОЛЧА

Бо-ла болгай, тоолдарың! Өртээ турбас эртине байлаавыс, чонувустун сөңү. Бурун шагның кажанда-даа балалбас тураскаалдары. Тоолчу мергеннериниң, тоолга ынак аас чогаал чыыкчыларының ачызында чонга катап эгиттинген, оон эң-не чырык күзели, идегел, үзели сиңген чогаадыы, эртинези. Эге баштай тывылга-ла чүс-чүс чылдарны чурттап эртип, онон салгалдарны дамчып келзе-даа, ында эмирлип балалган чүве чок, а харын улам чалыыткаан дег улус чонунга катап база эглип келген.

Үрде манаан, ам артында ат-сураа кулакка дыныалы берген чүве черле ындыг боор — көрүксенчии, алыксанчыы, холга тудуксанчыы дам баар. Тыва чоннуң аас чогаалын чыып, ТДЛТЭШИ-ниң бо талазы-биле экспедицияларын эдерип, ийи-үш чайның дургузунда Хемчиктиң чөөн, барыын ийи кожууннарындан эгелээш, Бай-Тайга, Мөңгүн-Тайганың тоолчуларының тоолдарын хол хаваргыже бижип чораан кижиге, меңээ, ындыг болбастың аргазы чок. Ооң-биле кады бо улуг ажылдың канчаар эгелээнин безин дүүнгү дег сактып олур мен. Ынчан Тыванын төп солуннарынга алыс утказы-ла амгы бо «Сибирь сериязынга» тыва тоолдарның дөрт том номнарының өөрлежип киреринин, аңаа тоолчулар, фольклор чыыкчыларының киржилгезинин, ук үндүрүлгелериниң ужур-утказының дугайында изиг тын-биле бижээн, тайылбыр сүмелиг үүлдери улай-улай үнгүлээн чүве. Ам бо ышкажыл, баштайгы олчаның холда киргенин! Ол улуг олча өдекке киргижеге бүдүн он чылдар эрткен.

Баштайгы «медээ номерлер». Чүгле белекке өйлеп каан томнар-ла боор. Оларны хүндүлүг аалчывыс, сураглыг эртемден А. Б. Соктоев Президент баштады Тыванын эртем-шинчилел институдунуң бөлүк эртемденнеринге, ажылдакчыларынга кончуг байырымныг байдалга тывыскылады. Аас-кежиктиг-ле чон-дур ам. Оода бирээзин холга тудуп, чаңгыс карак-биле көрзе! Хайлыг чүве, чоогумда шак ол суй белек четтирген, таптыг таныырым хире кижи база чок. Оода өң-талам Дарыма Ондар кайда ирги деп харанып олурумда, экизи көрген, Зоя Кыргыс ырак эвес дужумда бо олур. Халып четкеш, бичии када көрүптерин диледим. Чөпшээреди. Номну ажа бээримге — каракла бо! — ооң тайылбырлыг кезээнде Тыванын ат-сураглыг кижилери, аас чогаалдың билдилиг дээн мергеннери Доржу Кууларның, Мария Хадаханэниң, Черлиг-оол Кууларның, чоокка чедир аравыска чораан Сат Шулуу башкымның, аргасүмезин ап чорааным бодалчы болгаш критик Антон Калзаңның, улуг чогаалчывыс Степан Сарыг-оолдуң аразында багай бодумнуң адым кире бергенин көргеш, аңаа бир өөрдүм. А оон артык чүве — сүлде-ле бо! — хамык тоолдарның мурнунда, барык 35-36 чыл бурунгаар дыңнап бижээним «Хайындырынмай Багай-оол» бир дугаарында бо «саадап олур-ла!». Эргип четпес, кайгамчык улуг девискээрде чурттап чоруур он-он омаксөөк чоннарның 60 ажыг ном үндүрүлгелиг сериязының тыва 4 томун сээн кылтан ажылыг эгелээш, бодуру кымга өөрүнчүг эвес деп! Оон харын 1958 чылдың чайы, Мөңгүн-Тайганың мөкүлчек ак менгилери, бо «Хайындырынмай Багай-оол» деп тоолду ыдып берген Маадыр-оол Хертек, алдарлыг тоолчу Чанчы-Хөө Ооржак, оон тоолдарын эртенден кежээге чедир чайгы хүннүң изиг халыынында өг хөлегези сүрүп, бижип турганым сагыжымга чайгаар кире дүштү.

Ам бо ышкажыл! Чанчы-Хөө Ооржак, Баазаңай, Маннай, Хүргүл-оол Монгуш дээн ышкаш кайгамчык салым-чаяанныг он-он тоолчу мергеннериң чогаалдары чаңгыс черде мөөннелип, улус чонунга өртээ турбас суй белек кылдыр катап эглип келген. Бөдей өгге төрүттүнген мерген угаанныгларның тоолдарының баштайгы медээзчизи аңы-дуңма өске чоннарның аас чогаал эртинези-биле катчып алгаш, делегейни бир кылдыр ынчаар делгереп үнгени олдур. Оруун узун, чоруун чотунгур-ла болзунам, чонум ыдык тоолдары!

Чүлдүм ЧАП, аас чогаал чыыкчызы.

БУЯННЫГ ЭМЧИ

Тыва Республиканың эмнелгезиниң кулак, боостаа болгаш думчук эмнээр эмчизи **Данов Машпак-оолович МОНГУШКА** эмнелге ажылдакчыларының байырлалының бүдүзүнде чүректиң ханызындан изиг байырны чедирип, оон буянныг чаагай ажыл-ижинге чедишкиннерни, өг-бүлезинге, бодунга аас-кежиин өг-бүлемниң өмүнээзинден күзедим! Берге аарыгдан ол эмчи мени экиртир эмнеп кагды, ол дээш сагыш-сеткилимниң ханызындан өөрүп четтирдим.

Маадыр-оол ДАНЗЫН.

Өвүр кожуун.

КҮРҮНЕНИҢ БАШКЫ ИНСТИТУДУ

Кызылда күрүненің башкы институту тускай эртемнер аайы-биле дараазында факультеттерге хүлээп алыышкынны чарлап турар:

Физика-математика факультединге —
1. Математика, информатика, саналга техниказы;
2. Физика, информатика, саналга техниказы;
3. Информатика болгаш тодаргай математика.

Бойдус-география факультединге —
1. Химия;
2. Биология болгаш күш-культура;
3. География болгаш биология;
4. Биология болгаш химия.

Дыл факультединге —
1. Орус дыл болгаш литература;
2. Тыва дыл болгаш литература.

Төөгү факультединге —
1. Төөгү.

Эге өөредилге факультединге —
1. Эге өөредилгениң педагогиказы болгаш методиказы.

Дараазында документилерни № 212 өрээлге (аудитория) 1994 чылдың июнь 20-ден июль 3-ке чедир хүлээп алыр:
— аттестат;
— эмчи шынзылгазы;
— 3х4 хемчээлдиг 6 фото-чурук;
— паспорт.

КҮРКОМ ДЫҢНАДЫП ТУР

Тыва Республиканың Эртем болгаш өөредилге черлериниң херектериниң талазы-биле күркому дараазында өөредилге черлеринге аныяктарны хүлээп алырын чарлап турар:

— **Абаканның башкы институту.** факультеттери: даштыкы дыл (англи, немец, француз), педагогика болгаш психология;

— **Иркутскиниң улус ажыл-агый институту,** факультеттери: сан-хөө болгаш чээли, бухгалтер учеду, агрокомплексте экономика болгаш эргелеп башкарылга, ветеринария, көдээ ажыл-агый механизациязы;

— **Красноярскиниң технология институту,** факультеттери: ыяш-инженер херээ, ыяш болбаазырадырының технологиязы, арга-ыяш болгаш сад-парк ажыл-агыйы, химия-ыяш комплекизиниң адырларынга менеджмент (тодаргай ажыл);

— **Томскиниң политехниктиг университединиң** бүгү факультеттеринге (экономиктиг факультеттен ангыда);

— **Культураның Чөөн-сибирь институдунга,** факультеттери: библиотекарь-социолог, психолог, массалыг көргүзүлер режиссуразы;

— **Омскиниң көдээ ажыл-агый институдунда** чер тургузарының факультединге;

— **Иркутскиниң технология университединге,** факультеттери: маркшейдерия херээ (даг ажылының эртеми), казар байлактарны чөр адаандан тывары, казар байлактарны болбаазырадыры, радиотехника;

— **Новосибирскиде харылзааның электротехниктиг институдунга,** факультеттери: харылзаа экономиказы болгаш оны эргелеп башкарары, автоматтыг электрохарылзаа, хөй каналдыг электрохарылзаа, радиохарылзаа, радиодамчыдылгазы болгаш телевидение.

Киреринің шылгалдаларын Кызыл хоорайга эртиирер. Документилерни Кызылдың башкы институдунга 1994 чылдың июнь 20-ден эгелеп хүлээп алыр. Телефону 3-59-11.

НЕМЕЛДЕ ДЫҢНАДЫГ

1994 чылдың июнь 28-те 10 шакта муниципалитеттің чамдык бүдүрүлгелерин садар талазы-биле аукционну эрттирерин чарлаан турган. Ынчаарга Кызыл хоорайның Пушкин кудумчузунга тудуп эгелээш, доозулбаан чунар-бажыңны төлевилел-смета документациязының өртээн санавайн, ону садар. Оон чер участогунун хемчээли 100 дөрбелчин метр, баштайгы өртээ—62 мун рубль, салган долаа түү—6 мун рубль.

1995 ЧЫЛГА ХӨМҮР-ДАШ!

Келир 1995 чылга белеткел кылдыр хөмүр-дашты бээринге керээни «Каа-Хем» хөмүр-даш разрези 1994 чылдың июнь 20-ле чарып эгелээр. Хөмүр-даш алырын күзээннер 3-01-05 телефонну дамчыштыр харылзаа тудар.

АЖЫЛЧЕ ЧАЛАП ТУРАР

Тыванын күрүне филармониязы дараазында ажылдакчыларны ажылче чалап турар:
— вахтёрлар;
— өртке удур ажылдакчылар;
— техничкалар;
— чазаныкчы;
— электрик.

Филармониянын адрези: Кызыл хоорай, Щетинкин-Кравченко кудумчузу, бажың № 58, телефону 3-60-02.

ПАССАЖИРЛЕРГЕ ДЫҢНАДЫГ

Найысылал девискээринге хоорай автобустарынга чоруурунун билет өртээ бо чылдың июнь 1-ден сонгаар 150 рубль. Аренда болгаш дүрген чоруур автобустарга — 200 рубль болганын Кызылдың пассажирлер аргыштырар автобудүрүлгези дыңнадып турар.

Хоорай транспортунга чоруурунун билеттери, абонемент талоннары арендага алынган автобустарга күш чок.

ШАННАЛЫ — КУЛУННУГ БЕ

1991 чылдың июнь 26-да кожуунпар аразының «Хемчиктиң сылдызы» солуунун шанналы дээш 124 мөгенин национал тыва хүрешке маргылдаазы болур. Хүреш хүнүскүнүн 13 шакта Кызыл-Мажалыкта Хомушку Чүргүй-оол аттыг стадионга эгелээр.

Республиканың бүгү шыырак дээн мөгелерин чалап тур.

Программада:
1. Аът чарыжы, 11 шакта.
2. Тыва хүреш, 13 шакта.
3. 25 км-ге чалаг чарыш, 13 шакта.

Хүрешке шүүлген мөгени кулуннуг бе-биле, үжүүрлешкен мөгени сарлык-биле, үшкү-өртку черлерни үлешкен мөгелерни молдургалар-биле, 5-8 четкен мөгелерни өртектиг белектер-биле шанналар.

ОРГКОМИТЕТ.

«Шын» солунну дамчыштыр.

Мөңгүн-Тайга кожуунун «Мөген-Бүрен» совхозунун улуг бухгалтери турган бистин ынак акывыс Декабрь Чамзыевич Салчактың мөчээни-биле холбаштыр бистин качыгдалывысты денге үлешкен чонувуска четтиргенивисти «Шын» солунну дамчыштыр илергейлединвис.

Дунмазы Марина, күдээзи Слава.

КИНО

ИЮНЬ 17-де

«НАИЫРАЛ»: «Соммерби» (АКШ) 9.10, 11.20, 13.30, 15.40, 17.50, 20.00. Видеозалда: «Өлүрткеннер данзызы» (АКШ) 10.30, 14.30, 18.30. «Өлүп чыткан кижини диргизери» (АКШ) 12.30, 16.30, 20.20 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: «Амазонканың эртинези» (АКШ) 10.00, 11.50, 13.40, 15.30, 17.20, 19.10 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Дүрүм чок ёзу-биле шургуушкун» 14.00 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Быжыг тоорук-2» (АКШ) 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

ӨСКҮС ООЛДУҢ САЛЫМЫ

Анай кара чажындан авазындан чарлып деп чүве аргалыг-ла болза кижиге таварышпазын дээрзин номчукчу бо чагааны номчааш, билип каар боор. 1965 чылдың 10 айның ийиги чартыы. Омак Ондар бир харлыг турган өскүс калган, кырган адазы-биле артканының күзүнү. Оон эгелээш-ле авазыныы ышкаш эргелиг, чылыг-чымчак, эргим сөстерни дыңнаваан. Кады төрээн угбалары бар-даа болза, олар боттарының уруг-дарыы ышкаш эки көрүп, ижиктирип ап шыдаваан. Өскүзүнден өлбес дээри шын. Адазы ынчан оглун колхозтун ясли-садигине тургузуп каан.

Ашак боду пенсионер, школага таңнылдап ажылдап турган. Үе-шаг чаңгыс черге турар эвес. Ийи чыл эрте берген. Омак үш харлапкан. Аажы-чаны-даа үнүп келген. Оглу шору өзүп кээрге, авазының чок апарганын чажырып: «Аван Кызыл эмчизинле, удавас чедип кээр» деп. адазы, акылары мегелээр турган. Ол ону чоорту биле берген. Садик уругларын агаарладып үндүрүптерге, Омак бажынынга дургуннап маңнап кээр турган. Бир эртен ашак кээрге, истер чыткан. Оглу эжик аксынга турупторуп, дедир чоруй барган болган. Ашак бажыңынга кирип келгеш, оглун кээргеп, мунгарап, чааскаан ыглап-даа олурган.

Ол-ла хевээр школа назыны четкижеге, Омак ясли-садикке өзүп, доругуп алган. Садиктиң кижизидикчи башкылары Омакты боттарынын бичии уруглары-биле кады школаже үдеп каан. Эзир-оол ашак оглунга школачы хепти база өөредилге херекселдерин баш бурунгаар садып алган турган. Ол хүнден эгелээш, Омактын школачы амыдыралы эгелээн. Хеймер оглун өөренип алзын дээш шыдаар шаа-биле хепкерип, ашкарып, ажылындан эрте чанып келгеш, ажын-чемин кылып берип чораан.

Омак черле ынчаш, алыс боду угаан-сарыылдыг, класстан классче эки демдектерлиг шилчип, школаның комсомолчуларының комсоругу-даа чораан. Эге классардан-на чарыбас эжи Кежик турган. Оон адазы чок. Олар иелээ кичээлдер төнерге-ле, Омактың бажыңынга кады кээр, кады ойнаар турганнар.

1972 чылдың чайынында эжишкилер школаны доозупкан. Омак ол күзүн Томскиниң автоорук институдунче шылгалда дужаагаш, өөренип кирер эргени алган. Кежик районнун харылзаа белдиринге ажылдай берген. Күзүн адазы каш акша-көпеезн чыгаш, оглун үдепкен. Оглу өөренип турда, ачазы пенсиязын (айда ынчан 20 рубль турган) 2 ай иштинде чыгташла шилчидип олурган. Хүнер, чылдар эртип-ле турган. Бир-ле хүн Омак өөренгеш өрээлинге келирге, чаа чыткан. Ачамдан боор дээш часкаш номчуп көөрге, хөй чүве-даа биживээн угбазының уруунун чагаасы болган. Кежикти оолдар өлүрүп каан дээн болган. Ол дыңнадыг Омакка канчаар-даа аргажок улуг согуушкун болган. Чоруур дээрге акша-көпеек база чок. Чер аразы база ырак. Сессия үези база чоокшулаан. Ынчангааш ол чоруп шыдавайн барган.

1974 чылдың бирги чартыының сессиялары төнүп, февраль дыштанылгазын таварыштыр Эзир-оол ашак оглунче каш акша чорудуптарга чанып келген. Ол келгеш адазының, угбаларының аразында чоруп турган. Дыштанылгазы төнүп, чоруур үези чедип келирге, адазы ону чагып-сургап турган, барык албадал-биле чорудупкан. Ийи ай эрткенде: «Чанарым ол. Аарып тур мен» деп адазынга чагаа бижээн. Ынчап чоруп турган, ол чанып келген. Ол келирде биеэгизи чок муңгаргай, чүү-даа ыыттавас, сеткил-сагыжын-даа адазынга ажытпас, бир-ле чүвени хөрээнде шыгжап чорууру илдең болган. Оон сагыш-сеткилинде ойнап өскен эжи, чаңгыс классчызы...

Кежикти өлүрген оолдарның суду кожуун төвүнге болган. Олар 3 кижи: Василий, Апатолий, Тимур. Олар шупту Омак-биле чаңгыс чылын школа дооскан. Василийни 8 чылга шииткен, артканнары шенелдеге үне бергеннер.

Бир-ле суббота кежээзинде Омак ол оолдар-биле ээлери шөлээлп чоруй барган Анатолийниң бажыңынга арагалааш, аңаа содаалажы бээрге, ол бажыңның сонгазы бусту берген. Шагдаалар Омакты аппарган.

Ачазы оглун кежээни өттүр манаан, ол дугайында чүгле эртенинде дыңнаан. Ол май 1-ниң эртени турган. Ол хүнден эгелээш, Омактың чуртталгазының кара оруу эгелээн. Кара баарлыг кады төрээннери дораан-на хая көрнү бергеннер, шииткеш чорудуптар болза харын эки, хулиганыг чүвени деп-даа турганнары бар. Багай адазы канчаар боор, аайын тыппайн, шагдаа килдизиниң начылнигинге-даа, райвоенкоматка-даа барган. Назы чеде берген кижини шеригже-даа чорудуп көрзүн дээш барган. Дөмей-ле түңнел чок болган. Прокурор херек оттуруп каан. Чүгле суд шиитпирлээр апарган. Күскээр кыжын Омакты 3 чылга хосталгазын казып шииткеш, ниити чүрумнуг лагерьже чорудупкан. Лагерьге турда, ужуражып келир хамаанчок, кады төрээннери чагаамедээ-даа биживээн, чүгле ында-хаая, ийи-чаңгыс чагаа улуг угбазының ортун уруундан келир турган. Омак кырган адазының чок болганын, ону ажаап каапканын ол дуңмазының чагаазындан билген. Чүү-даа болу берзе, хуусаа четпээнде мен моон үнүп ыыдаар эвес мен, кырган адамның база өлген сөөгүн көрбезим ол-дур, хей чурттап чоруур, бак салымныг амытан-дыр мен кылдыр бодап кээрге, карактарынын чажы чайгаар-ла төктүп бадып турган.

Чыл эрте берген. Хосталгаш, чана берген. Оон коммунал ажыл-агый черинге ажылдаа-ла дөрт ай болуп турган, февраль төнчүзүнде ис чок чиде берген. Кайнаардаа барганы билдинмес. Көрген, билген кижи-даа чок. Акызы неделя иштинде дилеп келген. Чөгел төнген турда, инек дилеп чораан кижи көрүп каан. Суур кедээзинде шыкка чыткан болган.

Омакты адазының чанында орнукшудуп каан.

Юрий ОНДАР.

Таңды кожуун.
Бай-Хаак суур.

Сактыышкын

ЧАРЛААЛДАР

«ОЛИВЕТТИ» ФИРМАНЫҢ ТЫВА РЕСПУБЛИКАДА ДЕВИСКЭЭР ТӨЛЭЭЗИНИҢ ДЫҢНАДЫЫ

Тыва Республиканың федералдыг почта харылзаазының эргелели Кызыл хоорайда складтан дараазында үүлдерни садып турар:

1. контроль лента лыг касса аппараттары, янзы-бүрү салбырларлыг, шактыг, календарьлыг, өртээ 1125000 рубль; бүдүн комплектилиг клеммалар бар, оларны автомобильдин аккумуляторунга ажыглаар. Өртээ 1274000 рубль;
2. ЕТР маркалыг бижик парлаар машиналар. Орус-латин үжүктерлиг, 30 сантиметр калбак саазынга парлаар, соора парлаттынган үжүктерни парлаар херекселдиг, өртээ 525000 рубль;
3. хой хоолгалыг кылдыр парлаар аппараттар. Өртээ 2340000 рубль;
4. банк таңмалыг калькуляторлар, 14 разрядтыг. Өртээ 296000 рубль;
5. стол калькуляторлары, 12 разрядтыг, хүн батареялыг. Өртээ 65000 рубль;
6. телефакс. Өртээ 123400 рубль;
7. чарылга материалдары: касса аппараттарының лентазы (ийи дакпыр 57 мм). Өртээ 4800 рубль, бижик кагар машинага хей удаа ажыглаар картриджилер, өртээ 31000 рубль, корректорлаар ленталар өртээ 6400 рубль, хоолгалаар аппараттарга ажыглаар картриджилер, өртээ 306000 рубль, хоолгалаар аппараттарга ажыглаар тонерлер, өртээ 72000 рубль, таңмалыг калькуляторларга ажыглаар будуур валиктер, өртээ 18000 рубль, хоолгалаар аппараттарга ажыглаар картриджилер, өртээнге 10 хүүнү немээр.
8. УАЗ маркалыг автомобильдер:
— УАЗ-31512, өртээ 14200000 рубль;
— УАЗ-2206 (автобус), өртээ 16500000 рубль;
— УАЗ-3908 (чүк сөөртүр, пассажирлер-даа аргыштырар), өртээ 16500000 рубль;
9. УАЗ автомобильдерниң артык кезектери.

Харылзаа эргелениң адрези: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, бажың № 53 ФПХЭ, **телефоннары** 3-47-71, 2-13-84, **оргтехника** 3-36-83.

АЖЫЛЧЕ ЧАЛАЛГА

Тыва Республиканың Иштики херектер яамызының **ЯФ-306/1, 306/2 болгаш ИЗ 12-1 албан черлеринге** ажылдаар кылдыр эр кижилерни чалап турар. Ол кижилер шериг албанын эрттирген болгаш 35 хардан өрү эвес назылыг, 10 класстан куду эвес билиглиг, кадык-шыырак болур ужурлуг. Албан кылырының баштайгы чылында **айда шалыңы 138 мун рубльден эвээш эвес болур.**

Ажылга хүлээп алган кижилерге дараазында чингелделерни тыпсыр:
— 20 чыл албан эрттирген сөөлүнде пенсияже үнер эргелиг;
— 1 чыл албан эрттирерге, оон ажыл стажын 1,5 чыл кылдыр санаар;
— хоорай транспортунга халас чоруур, чылда бир катап дыштанырда баар, кээри халас болур;
— өг-бүле кежигүннериниң бирээзи 2 чыл болгаш-ла бир катап халас чоруур;
— санаторий-курортка эмнедириниң халас путевказын алыр;
— чуртталга шөлү, коммунал ачы-дуза дээш телевириниң 50 хуузу чингелделиг;
— Албан черинде магазин, столовая, транспорт бар.

Үстүнде айыткан албан черлеринге аттестаттаар албан-дужаалга киреринин күзээннер паспортун, шериг биледин, билиинин дугайында документини, күш-ажыл дептерин ап алгаш келир.

Ажылга хүлээп алыр черниң адрези: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, № 43, бажың, телефоннары **3-23-14, 3-27-88, 2-43-04.**

Кызыл хоорай Красноармейская кудумчузу 100 Индекс 667000.

Тургузукчулары ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫ, ЧАЗАА болгаш СОЛУННУҢ КОЛЛЕКТИВИ

Кол редактор Ф. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнуң орлакчызы) А. Б. Монгуш М. Д. Оюн (харыысалалыг секретарь), М. М. Саая (кол редакторнуң орлакчызы) Н. С. Эргеп.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер—3-34-26; кол редакторнуң орлакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалалыг секретарь — 3-34-92; орлакчылары 3-15-93

КИЛДИСТЕР: ниитилел амыдыралы — 3-34-19; 3-34-98; улетпур — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-41-16; культура уругөөредилгези болгаш чогаал — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; 3-34-57; очулга — 3-34-39; 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 3-57-92; 1-14-94; бухгалтерия — 3-37-11

Солун Россия Федерациязының Парлалга комитединиң чанында парлалганын, медээлерниң хостут чоруун камгалаар талазы-биле Тыва Республикада хайгаарал чеинге буруткеттинген.

Буруткеттинген дугаары — Т-00007.

Солуннарда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның түрүжү-биле аңуушпейн барып болур. Айыттынган фактылары саннары болгаш өске-даа дыннадыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы — 21,770. Индекс 54240. Чагыг № 36—157.

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505.